

Samenstelling: Jaap van Dam,
Willem S. Meijer en Jan W. Treffers

Levende Rituelen

FAMA

Rituelen als Poort tot het Sublieme

de natuur houdt ervan zich te verbergen (Heraclitus)

Fons Elders

Inleiding

De term Levende Rituelen bevat een paradox. De titel suggereert dat er ook niet-levende rituelen bestaan: rituelen die zichzelf overleefd hebben. In het laatste geval is sprake van een spanning tussen het vasthouden aan een gegeven vormgeving die ik gemakshalve samenvat in het woord 'traditie' en de verstaanbaarheid en beleving van een dergelijke traditie voor latere generaties. Ik wil in mijn voordracht ingaan op de tweeledige functie van rituelen. De eerste functie is een individu op te nemen in een bepaalde gemeenschap; de tweede functie leert een individu de grenzeloosheid van het bestaan te aanvaarden, onder meer de confrontatie met de dood. De vraag hoe beide functies zich tot elkaar verhouden, is de kern van mijn betoog.

De drie loges die het initiatief tot het symposium genomen hebben, zijn opgericht in 1755. De Newtoniaanse fysica speelde medio 18de eeuw een hoofdrol in het wereldbeeld van de geletterde burgerij. Newtons kosmos berust op een alles omvattende orde, statisch in zijn mechanistische structuur waarbinnen zich dynamische processen afspelen.

Het Newtoniaanse wereldbeeld belichaamt orde, helderheid en duidelijke grenzen, tevens bepalende kenmerken van de klassieke stijl van denken. De maçonnieke rituelen weerspiegelen deze kenmerken in hun vormgeving zonder dat zij de band met de eeuwenoude hermetische traditie verbreken. De symboliek van de rituelen verhult én evoceert een diepgaande psychische dynamiek die ervaarbaar wordt door deelname aan de rituelen. Waar de toeschouwer slechts een statische vorm ziet, ervaart de drager van de vorm de transformerende kracht ervan. Het geheim van

een ritueel schuilt in de wisselwerking tussen een 'gestolde' vorm en de steeds hernieuwde beleving ervan. Levende Rituelen is geen tautologie, noch een contradictie maar een paradox. Over die paradox gaat mijn voordracht. Ik zal de achtergronden van deze paradox vanuit verschillende perspectieven schetsen maar met enige nadruk op één van beide polen, die van het sublieme.

Spiegelproces

Spiegels spelen in diverse inwijdingsceremonies een rol, niet alleen in de vrijmetselarij maar ook in de millennia oude shintotraditie. De eerste jaren dat ik oefeningen en meditaties verrichtte, was de spiegeloefening een confrontatie met mijzelf. Je kijkt en je denkt: ben ik dat? Er ontstaat spanning, soms zelfs verlegenheid. Je blik wordt op dat moment eerder de blik van een buitenstaander dan die van jezelf. Een gevoel van vervreemding maakt zich van je meester. Eenzelfde reactie is waar te nemen bij beginnende deelnemers aan het ritueel. Op den duur verdwijnt het vervreemdende gevoel om plaats te maken voor helder bewustzijn in de trant van: het is wat het is, een stoïcijnse gemoedstoestand die luistert naar de naam ataraxia, onverstoorbaarheid.

Weer enkele jaren verder ontstaat een nieuwe ervaring. Ik kijk, geknield zittend, in de spiegel en zie plotseling mijn ouders: eerst mijn vader, vervolgens mijn moeder. Vanaf die dag waarvan ik mij de datum niet herinner, wat ook niet belangrijk is voor een dergelijke ervaring, is het eerste 'dank-je-wel' voor mijn vader en het tweede 'dank-je-wel' voor mijn moeder. Ik richt mijn aandacht op hen, niet tegelijk maar in successie, en realiseer me dat zij in mij voortleven zoals hun ouders in hen. Er opent zich een eindeloze keten van generaties en evenzoveel genetische verbindingen, waarin een combinatie van zaadcel en eicel één nieuw exemplaar voortbrengt. Het gegeven dat twee mensen nodig zijn om één menskind te genereren, impliceert een bijzondere relatie tussen twee en één. Het betekent dat twee tegengestelde krachten in onderlinge balans een

nieuwe eenheid creëren. Dit is het geheim van de polaire werking van de oude rituelen. De renaissance- 'umanisti' begrepen de noodzaak van polariteit. Titiaan laat Venus en Mars het kind Harmonia voortbrengen. De scheppende energie van tegengestelde krachten bevat de sleutel tot de dieptestructuur van rituelen. Met name rituelen die een overgang markeren: les rites de passage.

Oorsprong van rituelen

In *Sterven en dood in filosofische zin*¹ poneer ik de stelling dat de doodservaring van mensen de oorsprong is van mythen, rituelen en levensbeschouwing. 'Funeralia', een verzamelnaam voor objecten, graven en sporen van doodsrituelen, is daarvoor een indicatie. De homo sapiens onderscheidt zich van andere primaten door zijn relatie tot de dood. Het dier eindigt, de mens sterft (Heidegger), want een mens kan anticiperen op sterven en dood.

Als de doodservaring de oorsprong is van onze mythen en rituelen, betekent dit dat rituelen vormgeven aan onze diepste behoeften, angsten, verlangens, kortom aan het mysterium tremens et fascinosum, het numineuze en het sacrale. De filosofische verwoording van dit mysterie heet transcendentie; de esthetische verwoording de schoonheid van het sublieme en de etymologische vertaling van het woord subliem: 'dat wat zich onder de drempel of aan gene zijde van de drempel bevindt'. De woorden numineus, sacraal, transcendent en subliem verwijzen ieder op eigen wijze naar een aangeboren dieptestructuur in het menselijk bewustzijn. Deze dieptestructuur bevat de sleutel tot het 'vanwaar', 'waarom' en 'waarheen' van de overgangsriten in westerse en niet-westerse culturen. Een cultuur die zijn overgangsriten verwaarloost zoals de onze dat doet, verliest het contact met de diepere emoties van het menselijk bestaan en zal dat verlies noodgedwongen via pseudo-activiteiten compenseren.

Minimumervaring

Een ervaring die mijn leven onomkeerbaar beïnvloed heeft, vond plaats in de Sahara in 1973, tijdens een reis van zes maanden met mijn familie. Het einddoel van de reis was Kashmir. De reis door de Sahara ging richting Mombasa, een havenstad in Kenia om vandaar over te steken naar Mumbai, het toenmalige Bombay, maar zover zijn we nooit gekomen. De woestijn eiste zijn tol. Voor ons begon de Sahara in het plaatsje Reggane, een gehucht in het westelijk deel van de Sahara. We schreven onze namen in een boek, het zogenaamde dodenregister, opdat de autoriteiten zouden weten wie er vermist waren als we niet terugkwamen.

In 1973 waren er geen mobiele telefoons en de routes die wij reden niet geasfalteerd. Na de inschrijving mochten we water scheppen uit een kristalhelder stroompje, slechts door een tegel bedekt. In de namiddag reden we het dorp uit. Dat had ik nooit mogen doen. Buiten het dorp stond een paal met het bordje 'Mali', een afstand van 2000 km. Het bordje stond te wiegen in de wind. Er kwam geen ander bordje meer.

We zijn daar verdwaald; ik wist niet meer welke richting ik moest kiezen in de Sahara met zijn honderden kilometers zand, zijn hete zon en koude nachten. Die ervaring heeft een onuitwisbaar effect op mij gehad en ook op mijn familie. Dat zou het op iedereen hebben. Je verandert voor de rest van je leven. Honderden kilometers terrein rijden, totaal geen leven in die gigantische ruimte, de leegte, de enorme leegte die zich voor je uitstrekt. De nachtelijke stilte is zo intens dat je geleidelijk aan ontdekt dat ook stilte vele gradaties kent, een omgekeerde decibeltabel. Na tien dagen begon ik anders te dromen. De stilte drong fysiek tot me door, mijn lichaam opende zich naar buiten. Die stilte en het ontbreken van elk spoor van leven is mijn minimumervaring.

We zijn gevonden door vijf Algerijnse mannen. Zij hadden een ongewone flikkering gezien, veroorzaakt door het zonlicht op onze witte bus en zijn in onze richting gaan wandelen. Zij hebben ons gered. Met hen zijn we teruggereden naar de piste. Na zes- à zevenhonderd kilometer kwamen we bij een oase. Er brandden wat lampjes; het was donker. Met zijn vijven

sprongen we uit de bus en kusten spontaan het gras. Het voelde zacht. De volgende ochtend bleek het van dat scherpe helmgras te zijn, maar die avond voelde het zacht, want het was leven. Alles voorafgaand aan dit helmgras bestond alleen uit zand, steen en rots. Daaraan dank ik mijn minimumervaring, waaruit een onvoorwaardelijke waardering is ontstaan voor alles wat is, voor de schoonheid van het zijn. Het gaat om de zijnservaring, de bron van alle schoonheid. Het opent je hele bewustzijn. Een mens is bijna niets. Dit inzicht dank ik aan de Sahara.

Oorsprong

De uitkomst van mijn ervaringen in de Sahara en de bewustwording via het spiegelritueel dat twee mensen nodig zijn om één mensenkind te maken, roepen de vraag op hoe twee, vervolgens het vele, zich verhoudt tot het ene. Het is de vraag waarop monisme, dualisme en pluralisme verschillend antwoorden. Vrijmetselaars praktiseren specifieke rituelen om vorm te geven aan de zoektocht naar de Oorsprong, vaak Opperbouwmeester genoemd. De queeste naar het Ene of de Ene is een voortzetting van de veel oudere traditie van de hermetische gnosis, de derde component van de Europese cultuurtraditie. De vraag dringt zich op waarom rituelen zo belangrijk zijn. Om die vraag te beantwoorden, is inzicht nodig in de relatie tussen een ritueel en de krachten die het ritueel oproept.

Rituelen zijn van oudsher de gestileerde vormgeving van twee tegengestelde vitale en humane krachten die niet zonder elkaar kunnen bestaan op straffe van zichzelf door eenzijdigheid te vernietigen. De ene kracht is centrumzoekend, de andere kracht is centrumvlindend. Als beide krachten onderling in een dynamische balans verkeren, kunnen we spreken van een gezonde fysieke, mentale en emotionele conditie. Voorbeelden van beide krachten op vitaal niveau zijn onze in- en uitademing, de hartslag en het orgasme als symbiose van zelfbevestiging en overgave. Voorbeelden van beide krachten op mentaal niveau zijn de binaire logica

met de symbolen 0 en 1, yin en yang, eindig - oneindig. Rituelen hebben vanuit de twee tegengestelde driften en verlangens, respectievelijk het verlangen naar verbondenheid versus het verlangen en de noodzaak bestaande verbanden los te laten, een functie die parallel loopt aan de twee tegengestelde krachten. Ik benoem die twee krachten met de woorden eros en subliem. Zij zijn te vergelijken met de werking van een elektromagnetisch veld of de wet van Ohm die zegt dat spanning de resultante is van stroom en weerstand. De 'eros'- rituelen hebben de taak een mens bewust te maken van zijn binding aan een bepaalde gemeenschap die kan variëren van familie, buurt en godsdienst tot sportclub, leger en vaderland. De 'sublieme' rituelen hebben de taak vertrouwde identiteiten los te laten door de mens te inspireren zich open te stellen voor het grenzeloze en dus ook voor sterven en dood.

Kwintessens

De vraag naar de verhouding tussen het ene, het vele en de bestaande tegenstellingen is de metafysische kwintessens van alle wijsheidstradities. De antwoorden op deze vraag bepalen hoe wij het leven begrijpen en ervaren, hoe wij over onsterfelijkheid denken, hoe immanentie en transcendentie zich onderling verhouden. Zonder inzicht in deze metafysische vragen zijn we ziende blind. Inzicht in de scheppende werking van tegengestelde krachten transformeert het begrip tegenstelling in polariteit. Als Aristoteles in de 4de eeuw van onze jaartelling de beginselen van identiteit, niet-tegenstrijdigheid en uitgesloten derde formuleert, zijn de Chinese wijsgeren al eeuwen vertrouwd met het denken in polariteiten en het 'tertium datur': er is altijd een derde mogelijkheid. De centrumzoekende kracht en de centrumvliedende kracht manifesteren zich respectievelijk in de werking van eros en de werking van het sublieme. Ik kan hier niet ingaan op het verschil in denken en ervaren van het sublieme in de Oudheid, het christendom en de moderne tijd. In alledrie de periodes valt de definitie van het sublieme samen met 'de alles overtreffende trap'. Maar dit geldt niet voor de verschijningsvorm, perceptie

en beleving van het sublieme in die periodes. Deze zijn zeer verschillend. Ter illustratie een voorbeeld van de werking van het sublieme in de Oudheid. Socrates en Plato waren ingewijden in de Eleusynische Mysteriën. Het betreden van het rijk van de dood was dé beproeving van de inwijding die bestond uit angstaanjagende visioenen. Plutarchus vergelijkt de ontsteltenis die de inwijding veroorzaakte met de toestand van iemand die op sterven ligt. Hermes herinnert de deelgenoten van de Mysteriën aan een uitspraak van Empedocles: de vleselijke geboorte is een vreselijke kruisgang, die levenden in doden verandert. Leert U herinneren en de toekomst kennen. Pindarus dicht: Gelukkig hij die de Mysteriën heeft doorleefd. Hij kent de oorsprong en het einddoel van het leven.

Siamese tweeling

Als U mij vraagt naar de relatie tussen vrijmetselarij en humanisme, in de zin van twee levensbeschouwingen, is het antwoord voor Nederland anders dan het antwoord voor België, waar humanisme en vrijmetselarij hand in hand gaan. Dit maakt de kwestie eerder tot een cultuursociologische opgave dan tot een levensbeschouwelijke kwestie. Niettemin zijn de culturele verschillen in Nederland zo diepgaand dat het lijkt alsof vrijmetselaars en humanisten een andere planeet bewonen.

De belangrijkste verschillen zijn het streven naar broederschap en zusterschap versus autonomie en individualisme; besef voor traditie versus gerichtheid op de toekomst (zonder dat één van beide die oriëntatie verabsoluteert); besef van transcendentie versus radicale immanentie; filosoferen als een vorm van gnosis, d.i. kennis die tot inzicht en bevrijding leidt versus een filosoferen dat de rechtvaardiging moet leveren voor een wetenschappelijk én humanistisch wereldbeeld. IHEU, the International Humanist and Ethical Union (1948), baseert zich bij voorkeur op een empiristisch, filosofisch-materialistisch humanisme, met de verlichtingsfilosofie als basis voor politieke actie.

Een laatste, belangrijk onderscheidend kenmerk is de betekenis die beide stromingen aan rituelen toekennen. Humanisten in Nederland aanvaarden schoorvoetend de betekenis van rituelen, maar dan vooral als vormen met een eigen, individuele invulling. Vrijmetselaars staan in een traditie waarin rituelen tot geest en hart spreken en beseffen dat het hart meer begrijpt dan de rede. Rituelen zijn voor de vrijmetselaar het voertuig om in aanraking te komen met het numineuze, het sacrale en het sublieme. Vandaar de titel van mijn korte voordracht: Rituelen als Poort tot het Sublieme.

¹ Fons Elders, *Sterven en dood in filosofische zin*, in: *Handboek Sterven, uitvaart en rouw*. SUR 17/17-41. Elsevier 2005